O‘ZBEK VA TATAR TILLARIDA OTLARNING GRAMMATIK KATEGORIYALARI: KO‘PLIK, EGALIK VA KELISHIK SHAKLLARINING QIYOSIY TAHLILI

Jamolova Mavluda Jumakulovna
Osiyo Xalqaro universiteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi MM3 gurux 2-Bosqich magistranti
E-mail: mavludajamolova111@gemail.com
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24181369

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va tatar adabiy tillaridagi otning son, egalik va kelishik kategoriyalari qiyosiy-tipologik usulda tahlil qilindi. Agglutinativ tuzilish, affikslar ketma-ketligi, ko‘plik ko‘rsatkichlarining variantlanishi, egalik paradigmasi va olti asosiy kelishikning grammatik-semantik vazifalari qiyoslandi. Natijada ikki tilda umumiy morfotaktik qolip mavjudligi, tatar tilida esa singarmonizm va undoshlar moslashuvining affiks tanloviga faol ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Tahlil misollari tavsifiy xarakterga ega bo‘lib, korpus chastotasi yoki eksperimental natija sifatida talqin qilinmaydi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, tatar tili, ot, son kategoriyasi, egalik, kelishik, agglutinatsiya, singarmonizm, morfotaktika.

Аннотация. В статье сопоставляются категории числа, принадлежности и падежа существительных в узбекском и татарском литературных языках. Рассмотрены порядок аффиксов, варианты показателей множественного числа, посессивные формы и функции шести основных падежей. Показано общее агглютинативное устройство при более последовательной зависимости татарских суффиксов от гармонии гласных и согласных.

Ключевые слова: узбекский язык, татарский язык, существительное, множественное число, принадлежность, падеж, агглютинация.

Abstract. The article compares number, possession and case marking in standard Uzbek and Tatar nouns. It examines suffix order, plural allomorphs, possessive paradigms and six core cases. The analysis demonstrates a shared agglutinative template, while Tatar exhibits broader vowel-harmony and consonant-conditioned suffix alternations. The examples illustrate grammatical patterns and are not presented as corpus-frequency measurements.

Keywords: Uzbek, Tatar, nouns, plurality, possession, case, agglutination, vowel harmony.

KIRISH

O‘zbek va tatar tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, ularning grammatik tizimida agglutinativ shakllanish, otlarning affikslar vositasida turlanishi va sintaktik munosabatlarning morfologik ifodalanishi muhim o‘rin tutadi. Biroq umumiy genealogik asos barcha grammatik vositalar aynan bir xil shaklda ishlashini anglatmaydi. Ayniqsa, ko‘plik, egalik va kelishik affikslarining talaffuz hamda yozuvdagi ko‘rinishlarini qiyoslash o‘zaro yaqin tillarning ichki tipologik farqlarini yoritishga imkon beradi [1; 2]. Mazkur masala qiyosiy tilshunoslik uchun ikki sababga ko‘ra dolzarb: birinchidan, o‘xshash affikslar shakliy yaqinlik ortida turli fonologik shartlarga bo‘ysunishi mumkin; ikkinchidan, bir xil grammatik ma’no nutq jarayonida bir xil darajada ochiq ifodalanmasligi mumkin. Masalan, o‘zbek

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tilida kitoblar, tatar tilida китаплар shakllari umumiy ko‘plik mazmunini bersa-da, tatar tilidagi урманнар, мәктәпләр kabi shakllar affiks variantining o‘zak tovushlariga mos tanlanishini aniq ko‘rsatadi [3; 4].

Tadqiqotning maqsadi ikki tildagi otning ko‘plik, egalik va kelishik shakllarini morfem tarkibi, grammatik vazifasi hamda qo‘llanish shartlari nuqtayi nazaridan qiyoslash, umumiy va farqlovchi belgilarini tizimlashtirishdir. Tadqiqot obyekti o‘zbek va tatar adabiy tillarining ot so‘z turkumiga oid birliklari, predmeti esa mazkur birliklardagi son, egalik va kelishik ko‘rsatkichlarining morfologik hamda funksional xususiyatlaridir.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODLARI

Maqolada tavsifiy, qiyosiy-tipologik va morfem-segmentatsion tahlil metodlari qo‘llandi. O‘zbek tilining an’anaviy morfologik tavsifi, L. Johansonning turkiy tillar grammatikasi bo‘yicha izlanishlari, tatar tiliga oid ensiklopedik tavsiflar, Tatar milliy korpusining grammatik belgilash qo‘llanmasi hamda Universal Dependencies loyihasidagi o‘zbek va tatar tillari bo‘yicha tavsiflardan foydalanildi [1; 7]. Tahlil uchun bir-biriga ma’no jihatidan yaqin yoki ayni so‘z shakllari tanlandi. Tatar tilidagi misollar asl kirill imlosida berildi; affiks chegaralari esa zaruratga ko‘ra defis bilan shartli ko‘rsatildi. Taqdim etilayotgan jadval va misollar morfologik tizimni izohlashga xizmat qiladi: ular statistik reprezentativ korpus tanlanmasi hamda til birliklarining uchrash chastotasi haqida da’vo qilmaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ko‘plik kategoriyasi. Har ikki tilda birlik son odatda maxsus affikssiz, ko‘plik esa qo‘shimcha orqali ifodalanadi. O‘zbek adabiy tilida -lar umumiy ko‘plik ko‘rsatkichi sifatida qo‘llanadi: kitob–kitoblar, bola–bolalar, maktab–maktablar. Tatar tilida ko‘plikning to‘rtta asosiy shakliy varianti mavjud: -лар, -ләр, -нар, -нәр. Masalan, китаплар (kitoblar), мәктәпләр (maktablar), урманнар (o‘rmonlar), көннәр (kunlar). Bu variantlanish unli tovushlar uyg‘unligi hamda o‘zak oxiridagi burun tovushi bilan bog‘liq [4; 8].

Bunda ko‘plikning semantik vazifasi o‘xshash: predmetlar miqdorini bir birlikdan ortiq sifatida ifodalash. Son bilan aniqlangan otning birlik shaklida kelishi ham ikki til uchun odatiy: ikki kitob — ике китап. Shunga qaramay, -lar/-ләр kabi shakllar hurmat, umumlashtirish yoki guruhni ifodalashga oid kontekstual ma’nolarda ham qatnashishi mumkin; bunday qo‘llanishlarni haqiqiy miqdoriy ko‘plikdan farqlash lozim.

1-jadval.

Ko‘plik va egalik shakllarining qiyosiy namunalari

Grammatik mazmun	O‘zbek tilida	Tatar tilida (asl yozuvda)
Birlik shakli	kitob	китап
Ko‘plik	kitoblar	китаплар
Ko‘plik: old qatorli o‘zak	maktablar	мәктәпләр
Ko‘plik: burun undoshli o‘zak	o‘rmonlar	урманнар
I shaxs birlik egalik	kitobim	китабым
III shaxs birlik egalik	kitobi	китабы
I shaxs ko‘plik egalik	kitoblarimiz	китапларыбыз

Egalik kategoriyasi. O‘zbek va tatar tillarida egalik ko‘rsatkichlari predmet bilan egalik qiluvchi shaxs o‘rtasidagi munosabatni grammatik ifodalaydi. O‘zbekcha kitobim, kitobing, kitobi qatoriga tatarcha китабым, китабың, китабы shakllari mos keladi. Har ikki tilda egalik affiksi ko‘plikdan keyin

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

joylashishi mumkin: kitoblarimiz китапларыбыз. Tatar tilida affiks qo‘shilganda so‘z oxiridagi p tovushining b bilan almashishi ham kuzatiladi: китап → китабым [6; 9]. Kelishik kategoriyasi. Ikkala tilda ham an’anaviy grammatik tavsifda oltita asosiy kelishik ajratiladi. Bosh kelishik affikssiz; qaratqich kelishigi qarashlilikni; tushum kelishigi belgilangan to‘g‘ridan-to‘g‘ri obyektni; jo‘nalish kelishigi yo‘nalish yoki manzilni; o‘rin-payt kelishigi joy va vaqtni; chiqish kelishigi esa kelib chiqish nuqtasi yoki ajralish munosabatini bildiradi [5; 7].

Keltirilgan qiyosiy paradigma olti kelishikning funksional mosligidan dalolat beradi. Lekin affiksal ifoda mutlaq ayniy emas: o‘zbekcha -ga/-ka/-qa tatar tilida -га/-гә/-ка/-кә bilan, o‘zbekcha -da tatar tilida -да/-дә/-та/-тә bilan qiyoslanadi. Chiqish kelishigida o‘zbek tilidagi asosiy -dan ko‘rsatkichi tatar tilida -дан/-дән/-тан/-тән/-нан/-нән kabi variantlarga ega [5; 7].

2-jadval.

Olti asosiy kelishikning morfologik qiyosi

Kelishik	O‘zbekcha namuna	Tatarcha namuna
Bosh	kitob	китап
Qaratqich	kitobning	китапның
Tushum	kitobni	китапны
Jo‘nalish	kitobga	китапка
O‘rin-payt	kitobda	китапта
Chiqish	kitobdan	китаптан

Affikslarning joylashuv tartibi. Ikkala tilda ham otning murakkab grammatik shaklida umumiy ravishda «o‘zak + ko‘plik + egalik + kelishik» izchilligi saqlanadi. O‘zbekcha kitob-lar-imiz-dan va tatarcha китап-лар-ыбыз-дан shakllari ushbu tuzilmani yoritadi. Tatar milliy korpusining morfologik tavsifida ham ot shakli uchun ko‘plik, egalik va kelishik qatlamlarining ketma-ketligi alohida ko‘rsatiladi [6].

Kelishik shakllarining kontekstual ma’nolari ham muhim: masalan, kitobni o‘qidim — китапны укыдым shakllarida tushum kelishigi aniqlangan obyektni ifodalaydi, biroq kitob o‘qidim — китап укыдым kabi birikmalarda predmet ma’nosi belgilangan obyekt sifatida emas, umumiy faoliyatga daxldor narsa sifatida kelishi mumkin. Demak, formal o‘xshashlik bilan birga aniqlik va nutqiy vazifa ham baholanishi kerak [5; 7].

Qiyosiy natijalar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va tatar tilining nominal morfologiyasi asosiy grammatik kategoriyalar hamda affiks tartibi jihatidan yaqin. Ushbu yaqinlik turkiy agglutinativ modelning saqlanishi bilan izohlanadi: bir grammatik shaklda bir necha turdagi grammatik munosabatlar ketma-ket qo‘shimchalar orqali ifodalanadi. Shu bilan birga, birliklarning morfem chegaralari tahlil qilinar ekan, yuzaki o‘xshash yozilish ortida tovush almashinuvi yoki affiks allomorfiyasi mavjudligini unutmaslik lozim. Tatar tilining eng sezilarli farqlovchi belgilaridan biri singarmonizm va jaranglilik–jarangsizlik moslashuvining nominal qo‘shimchalarga nisbatan izchil namoyon bo‘lishidir. O‘zbek adabiy tilida esa umumiy ko‘plik ko‘rsatkichi -lar shaklida barqarorlashgan, kelishiklarning ayrim ko‘rsatkichlari, xususan jo‘nalish kelishigi, fonetik sharoitga qarab almashadi. Bu farqni «tatar tili murakkabroq» tarzida umumiy baholash emas, balki qo‘shimchalarning paradigmatik variantlari va ularning tanlanish qoidalari orqali tavsiflash maqsadga muvofiq.

Egalik va kelishikning o‘zaro bog‘lanishi tarjima amaliyotida ayniqsa ahamiyatlidir. Masalan, «Maratning kitobi» birikmasi tatarcha «Маратның китабы» tarzida ifodalanadi; bunda qaratqich kelishigidagi egalik qiluvchi va uchinchi shaxs egalik qo‘shimchasidagi predmet o‘rtasidagi grammatik

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

moslik saqlanadi. Boshqa tomondan, chiqish yoki jo‘nalish kelishigining talab qilinishi faqat otga emas, fe’lning valentligi hamda butun sintaktik qurilmaga bog‘liq. Shu bois shunchaki qo‘shimchalarni lug‘aviy tenglashtirish qiyosiy grammatik tahlil uchun yetarli emas. Tatar tilshunosligida kelishiklar inventari yuzasidan kengroq tasniflarni taklif qilgan qarashlar ham mavjud. Ushbu maqolada ikki tilni qiyoslash mezoni sifatida an’anaviy oltita sintetik kelishik asos qilib olindi; tenglashtiruvchi yoki ko‘makchi vositalar orqali hosil bo‘ladigan qo‘shimcha munosabatlar tadqiqot doirasidan tashqarida qoldirildi [5]. Mazkur chegaralash natijaning metodik ravshanligini ta’minlaydi.

XULOSA

Birinchidan, o‘zbek va tatar tillaridagi otlarning ko‘plik, egalik va kelishik kategoriyalari genealogik yaqinlik va agglutinativ tuzilish bilan bog‘langan umumiy grammatik negizga ega. Ikkinchidan, ularning farqi, avvalo, qo‘shimchalar allomorfiyasi, singarmonizm va o‘zak–affiks chegarasidagi fonetik almashuvlarda ko‘rinadi. Uchinchidan, har ikki tilda asosiy morfotaktik qolip «o‘zak + ko‘plik + egalik + kelishik» tartibini saqlaydi, biroq konkret shakllanish va sintaktik vazifalar kontekstga bog‘liq. To‘rtinchidan, qiyosiy tahlilni chuqurlashtirish uchun keyingi tadqiqotlarda ikki tilning izohli korpuslaridan teng hajmli material tanlab, affiks variantlari hamda kelishik vazifalarining matn turlariga ko‘ra taqsimotini alohida empirik tekshirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbek tili grammatikasi. I tom: Morfologiya. – Toshkent: Fan, 1975. – 609 b.
2. Johanson L. Turkic. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021. – DOI: 10.1017/9781139016704.
3. Sjoberg A.F. Uzbek Structural Grammar. – Bloomington: Indiana University Press, 1963. – 158 p.
4. Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе. – Казан, 2006.
5. Tatarica. Падеж // Татарская энциклопедия. – URL: https://tatarica.org/ru/razdely/narody/tatary/tatarskij-yazyk/sovremennyj-tatarskij-literaturnyj-yazyk/padezh
6. Tatar National Corpus «Туган тел». Morphological annotation guide. – URL: https://tugantel.tatar/new2022/morph/?lang=en
7. Universal Dependencies. Uzbek: Case. – URL: https://universaldependencies.org/uz/feat/Case.html
8. Tatarica. Число // Татарская энциклопедия. – URL: https://tatarica.org/ru/razdely/narody/tatary/tatarskij-yazyk/sovremennyj-tatarskij-literaturnyj-yazyk/chislo
9. Universal Dependencies. Tatar: Case. – URL: https://universaldependencies.org/tt/feat/Case.html

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.